

19. YÜZYIL OSMANLI'DA FELSEFİ TERCÜME FAALİYETLERİNE BİR BAKIŞ

A Glance to the Philosophical Translation Activities in Ottoman Empire in the 19th Century

Dr. Mustafa ÜLGER

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı

e-posta: msfulger@hotmail.com

Özet: 19. yüzyılda Osmanlı devlet adamlarının Batı'nın ilim ve fennini memlekette yayma çabası bir kısım aydınların Batı'nın fikrî eserlerine de ilgi duymasına yol açmıştır. Bu aydınlar, 19. yüzyılın ikinci yarısının hemen başından itibaren Batılı filozofların eserlerini Türkçe'ye tercüme etmeye başlamışlardır. Bu dönemde tercüme edilen eserlerin büyük kısmı Aydınlanma Devri filozoflarına ait eserlerden oluşurken, tercüme edilen eserlerin tamamına yakını Fransızca'dan yapılmıştır. Batı'dan felsefi tercüme çalışmalarına başladığı dönemde Doğu'dan tercüme çalışmalarında da önemli bir artış meydana gelmiştir. İbn Sina ve Gazali başta olmak üzere İslam filozoflarının eserleri Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir. 19. yüzyılda gerek Batı'dan, gerekse Doğu'dan yapılan tercüme çalışmalarında bir sistem dahilinde yapılmamış, her mütercim ilgi duyduğu eseri tercüme etmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: 19. yüzyıl, Osmanlı, Felsefe, Tercüme

Abstract: Some statesmen's trying to spread the Western science among Ottomans in the 19th century helped some intellectuals to concern the Western's works. These intellectuals began to translate the works of the Western writers into Turkish after the second half of the 19th century. Many of the translation works held in that period were of the works of the enlightenment period and almost all of them were French origin works. When the philosophical translations began in the West, the same things happened in the Eastern World, too. İbn Sina, Gazali and other Islamic writers' works were translated from Arabic into Turkish. The translations that were realised in the 19th century both from the Western and Eastern works weren't held in a systematic way and every translator translated the work in which she or he was interested in.

Key Words: The 19th century, Ottoman, Philosophy, Translation

Giriş

Millet ve medeniyetler, çeşitli vasıtalarla birbirlerinin ilmî ve fikrî birikimlerinden istifade etmişlerdir. Bu vasıtaların en önemlilerinden biri tercüme olmuştur.¹ Müslümanlar, daha Hz. Ömer devrinde Farsça'dan Arapça'ya eserler tercüme etmeye başlamışlardır. Bu tercüme faaliyeti, 8. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Süryanice, Grekçe ve Hindçe'den tercüme de içine almış ve gelişerek devam etmiştir. Arapça'ya yapılan tercüme Mülümânların ilmî ve fikrî sahada kaydettikleri gelişmelerde önemli katkısı olmuştur.²

Mülümânların tercümelemlerden de istifade ile meydana getirdikleri ilim ve düşünce eserlerini Avrupalılar, 11. yüzyılda Latince başta olmak üzere Batı dillerine tercüme etmeye başlamışlardır. Batıların bu tercüme faaliyeti, 13. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir.³ Batı dünyası, tercüme sebebiyle hem İslam düşüncesini, hem de Antik düşünce mirasını tanıma imkanını elde etmiştir. Bunun neticesinde Batı, tarihinin dönüm noktalarından biri olan Rönesans'ı gerçekleştirmiştir.⁴

Türkler, gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı devrinde, medrese eğitim dili Arapça olduğu için, İslam dünyasından fazla tercüme ihtiyacı duymamışlardır. Bununla birlikte, özellikle Osmanlı'nın ilk dönemlerinde itibaren Farsça ve Arapça'dan çeşitli sahalarda eserler tercüme edilmekten de geri durulmamıştır.⁵ Osmanlılar, devlet olarak tarih sahnesine çıktıkları ilk yüz yılda Batı ilmi henüz oluşum aşamasında olduğu için, daha çok İslam dünyasının ilmî ve fikrî birikiminden istifade etmişlerdir. 15. yüzyıldan itibaren ise Batı'da meydana gelen ilmî ve teknik gelişmeleri, ihtiyaç ölçüsünde ve seçici bir tavırla takip etmeye çalışmışlardır.⁶ Osmanlılar, Batı'nın ilim ve tekniğini takip işini, tacirler, seyyahlar, İslamiyet'i kabul eden Avrupalılar, esirler, denizciler, diplomatlar ve mülteciler gibi çeşitli vasıtaların yanında tercüme yoluyla yapmışlardır.⁷

Tanzimat'tan sonra Batı'da gelişen ilim ve fenni Osmanlı vatandaşları arasında yayma çabası, devlet adamlarının temel hedeflerinden biri olmuştur. Bu hedef doğrultusunda, ileride açılması düşünülen Dâr'ül-Fünûn'a telif ve

¹ Tercümenin ilmî ve fikrî gelişme üzerindeki tesiri hakkında bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1997.

² İslam dünyasındaki ilk dönem tercüme faaliyetleri ve tercüme edilen eserler hakkında bkz. H. Z. Ülken, *a.g.e.*, s.129-166; Ramazan Şeşen, "İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.VII, Cüz 3-4, İstanbul 1979, s.3-29; Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, İstanbul 2004, s.218-230.

³ İslam düşüncesinden Batı düşüncesine tercüme edilen eserler ve mütercimler hakkında bkz. B. Karlığa, *a.g.e.*, s.235 vd.

⁴ B. Karlığa, *a.g.e.*, s.17.

⁵ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*; İstanbul 1991, s.17 vd.

⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim*, İstanbul 2003, s.231-232.

⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilim Literatürü", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1999, C.I, s.371-397; E. İhsanoğlu, *a.g.e.*, s.159 vd.

tercüme yoluyla ders kitabı hazırlamak gayesiyle 1851'de Encümen-i Daniş kurulmuştur. Encümen-i Daniş'in kapanmasından sonra 1865'de Tercüme Cemiyeti, 1879'da Telif ve Tercüme Dairesi ve 1881'de Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti kurulmuştur.⁸ Ancak, çeşitli sebeplerle birinin kapanmasının ardından diğeri kurulan bu cemiyetlerden fazla bir verim alınamamıştır.

Bu dönemde tercümenin asıl tesiri, şahısların yaptıkları tercüme vasıtasıyla olmuştur. Çünkü devletin Batı'nın ilim ve fenninden istifade çabası, çok geçmeden bir kısım şahısların Batı'nın edebî ve felsefi eserlerine de ilgi duymasına yol açmıştır. Bu şahısların Batılı yazarların eserlerini Türkçe'ye tercüme etmeleri, Batı düşüncesinin Osmanlı vatandaşları arasında yayılmasında önemli vasıtalarından biri olmuştur. Batı'dan tercüme arttığı dönemde Doğu'dan tercüme de bir artış meydana gelmiştir. 19. yüzyıla kadar İslam dünyasından pek fazla felsefi eser tercüme edilmemişken, bu dönemde Farsça ve özellikle de Arapça'dan yapılan felsefi tercüme artışı önemli bir artış olmuştur.

1. Batı Dünyasından Tercüme

Mevcut bilgilere göre, Batı'dan Türkçe'ye ilk felsefi eser tercüme eden şahıs, Cricor Chumarian adlı bir Ermeni'dir. Chumarian, Grek felsefe tarihine dair bir eseri Fransızca'dan tercüme ederek Fransızca metniyle beraber *Evvel Zamanda Azamî's-Şân olan Filozofların İmar Etmiş Oldukları Ömürlerinin İcmâldir* adıyla 1854 yılında İzmir'de bastırmıştır.⁹

Batılı filozoflardan tercüme yaptığı bilinen ilk Türk ise Münif Paşa'dır. Paşa, Voltaire, Fenelon ve Fontenelle'den tercüme ettiği diyalogları, *Muhâverât-ı Hikemîyye* adı altında toplayarak 1859'da yayınlamıştır.¹⁰ Yine Voltaire, Boussuet, Gretry'den yaptığı çevirileri Ruzname-i Ceride-i Havâdis ve Mecmua-i Fünun'da neşretmiştir.¹¹ Bunlardan başka, İlm-i Belâgat adlı telif eserinde Sokrates, Aristoteles, Cicerone, Voltaire, Fenelon, Montesquieu, Rousseau, Racine, Volney, Buffon, Fontenelle, Boussuet gibi Grek ve Batılı filozof ve edebiyatçılardan çok miktarda iktibaslar yaptığı gibi,¹² Rousseau'nun *Julie ou la Nouvelle Heloise* adlı eserinden birinci mektubu tercüme etmiştir. Bu tercüme, Mustafa Reşit tarafından 1886'da *Müntehabat-ı Cedide* adıyla yayımlanan antolojide yer

⁸ Bkz. Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul 1998.

⁹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne-F. Unan-İ. Erdoğan, İstanbul 2002, s.262; Erkan Serçe, *İzmir'de Kitapçılık 1839-1928*, İzmir 1989, s.103.

¹⁰ Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa*, İstanbul 2004, s.289.

¹¹ A. Budak, *a.g.e.*, s.362-368.

¹² A. Budak, *a.g.e.*, s.397.

almıştır.¹³ Münif Paşa, Rousseau'nun *Emile* adlı eserini de tercüme etmeye başlamış, ancak tamamlayamamıştır.¹⁴

Çamiç Ohannes Efendi, İtalyan Pasquele Gallupi'nin Mantık'a dair eserini Fransızca'dan tercüme ederek *Miftahü'l-Fünûn* adı ile 1860'da bastırmıştır.¹⁵

Yusuf Kamil Paşa, Fenelon'un *Telemaque* adlı eserini 1859'da tercüme etmiş, yazma nüshası birkaç yıl elden ele dolaşarak okunduktan sonra 1862'de *Terceme-i Telemak* adı ile yayınlamıştır. Zamanın münevverlerince çok tutulan eserin, altı ay sonra ikinci, 1881'de de üçüncü baskısı yapılmıştır.¹⁶

Ahmet Vefik Paşa, Voltaire'in *Micromegas* adlı eserini *Hikâye-i Hikemiyye-i Mikromega* adı ile tercüme ederek önce *Diyojen*'de tefrika halinde, sonra da kitap olarak 1871'de yayınlamıştır.¹⁷ Aynı eseri bir yıl sonra Direktör Ali Bey, Güllü Agop Tiyatrosu için piyes halinde tercüme etmiştir.¹⁸ *Mikromega*, 1869'da da Ermeni harfleri ile Türkçe olarak *Hikâye-i Filozofiyeye* adı ile yayınlanmışsa da müterciminin kim olduğu bilinmemektedir.¹⁹ Ahmet Vefik Paşa, daha önce Yusuf Kamil Paşa'nın tercüme ettiği Fenelon'un *Telemaque* adlı eserini 1880'de sade bir dille tercüme ederek, önce *Hüdavendigâr* gazetesinde tefrika şeklinde, sonra da aynı yıl kitap halinde yayınlamıştır.²⁰

Ethem Pertev Paşa, 1865 ve 1866'da kaleme alarak aynı yıl içinde *Mecmua-i Fünûn*'da yayınladığı, *Bakâ-yi Şahsî ve Nev'îye Hizmet Azâm-ı Vazâif-i İnsaniyet Olduğuna Dâir Makale* adlı makalesinin içine Rousseau ve Lord Edvard'ın intihar hakkındaki iki uzun mektubunu tercüme ederek koymuştur.²¹ Paşa'nın yine Rousseau'dan nazım olarak çevirdiği *Bekâ-yı Hayat* adlı tercümesi 1872'de Cüzdan Mecmuası'nda yayınlanmıştır. Ayrıca Voltaire'in de bir münacaatını tercüme etmiştir.²²

Namık Kemal, Montesquieu'nun *Dissertation sur la des Romains* adlı eserini *Roma'nın Esbab-ı İkbâl ve Zevali* adı ile tercüme ederek, bir kısmını Mirat Mecmuası'nda yayınlamış, ancak tamamını bastıramamıştır. Yine Montesquieu'nun *De l'Esprit des Lois* adlı eserini *Ruh'üs-Şerâyî* adı ile tercüme etmiş, fakat bunu da bastıramamıştır.²³ Rousseau'nun Fransız İhtilali'ne çok büyük tesir yapmış olan *Le Contrat Social* adlı eserini *Şerâit-i*

¹³ İsmail Habib (Sevük), *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, C.II, İstanbul 1941, s.132.

¹⁴ M. Kayahan Özgül, *Münif Paşa*, Ankara 2005, s.39.

¹⁵ *Miftahü'l-Fünûn*, Takvimhâne-i Âmiré 1277; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezkir*, 40 Tetimme, haz. Cavid Baysun, Ankara 1991, s.77.

¹⁶ İ. H. (Sevük), *a.g.e.*, s.57-58.

¹⁷ Fevziye Abdullah Tansel, *a.g.m.*, s.252; İ. H. (Sevük), *a.g.e.*, s.600.

¹⁸ İ. H. (Sevük), *a.g.e.*, s.600.

¹⁹ İ. H. (Sevük), *a.g.e.*, s.128.

²⁰ Hüseyin Tuncer, *Tanzimat Edebiyatı*, İzmir 1996, s.361.

²¹ Nazlı Rânâ Gürel, *İbrahim Edhem Pertev Paşa*, Ankara 2004, s.175-180.

²² N. R. Gürel, *a.g.e.*, s.130-132.

²³ İ. H. (Sevük), *a.g.e.*, s.122.

İctimâiye, Condorcet'nin *Progrès des L'esprit Humain*'ini *Tarih-i Terakkiyat-ı Efkâr-ı Beşer* adı ile tercüme etmiştir.²⁴ Ayrıca tercümeleri arasında Volney'in *Les Ruines (Harabeler)* adlı eserinin de bulunduğu zikredilmektedir.²⁵ Ancak bu tercümeler, çok az kısmı hariç mevcut değildir. Ebuzziya Tevfik, Namık Kemal'in birçok tercümesinin bulunduğunu ancak bunların büyük bir kısmının kaybolduğunu kaydetmektedir.²⁶

Ziya Paşa, Rousseau'nun *Emile* ve *Confessions (İtiraflar)* adlı eserlerini tercüme etmişse de bunları yayımlayamamış, *Emile*'e yazdığı girişi, daha sonra Ebuzziya Tevfik *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye*'de neşretmiştir.²⁷ İlk Çağ filozoflarına da ilgi duyduğu anlaşılan Ziya Paşa, Plutarkhos'un hayvan eti yemenin aleyhindeki yazısını Fransızca'dan tercüme ederek bir reddiye ile beraber yayınlamıştır.²⁸ Ayrıca Ziya Paşa'nın tercümeleri arasında Fenelon'un *Telémaque* adlı eserinin de bulunduğu zikredilmektedir.²⁹

Yanyalı K. Şükrü, Fenelon'dan tercüme ettiği eseri, *Meşâhir-i Kudemâ-yı Felâsifenin Mücmelen Terceme-i Halleri* adı ile 1876'da neşretmiştir.³⁰

Kemal Paşazade Sait Bey, Rousseau'nun Dijon Akademisi'nin yaptığı ankette birinciliği alan, ilim ve fen gelişmesinin ahlakın tasfiyesine hizmet edip etmediğine dair mülakatını tercüme ederek, 1883'de *Fezâil-i Ahlâkiye ve Kemâlât-ı İlmiyye* adı ile yayınlamıştır.³¹

İbrahim Ethem b. Mesud, Descartes'in *Discours de la Methode* adlı eserini, *Hüsn-i İdâre-i Akıl ve Ulûmda Taharrî-i Hakikate Dâir Usûl Hakkında Nutuk* adı ile tercüme ederek 1895 yılında bastırmıştır.³²

2. Doğu Dünyasından Tercümeler

Osmanlı devri Türk düşüncesi üzerinde en büyük tesiri yapan İslam mütefekkirlerinden birinin Gazalî olduğu muhakkaktır. Tanzimat sonrası, İslam dünyasından tercümelerin artmasıyla da en çok eseri tercüme edilen İslam âlimi Gazalî olmuştur. Gazalî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Din*, *Kimya-yı Saâdet*, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, *Nasihât'ül-Mülûk* ve *Eyyühe'l-Veled* adlı

²⁴ İbrahim Olgun, "Namık Kemal Kuşağı ve I. Meşrutiyet". VIII. Türk Tarih Kongresi, C.III, Ankara 1983, s.1764.

²⁵ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, "Türkiye'nin Toplumsal – Politik Fikirlerinin Tarihinde 1860-70 Yıllarındaki Türk Meşrutiyetçilerinin Rolü", VIII. Türk Tarih Kongresi, C.III, Ankara 1983, s.1782.

²⁶ İ. Olgun, a.g.e., s.1764.

²⁷ İ. H. (Sevük), a.g.e., s.132.

²⁸ İsmail Habib Sevük, *Tanzimat Devri Edebiyatı*, İstanbul trz., s.61.

²⁹ Önder Göçgün, *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri*, Ankara 1987, s.48.

³⁰ İ. H. (Sevük), *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, s.59.

³¹ İ. H. (Sevük), a.g.e., s.133.

³² İbrahim Edhem b. Mes'ud, *Hüsn-i İdâre-i Akıl ve Ulûmda Taharrî-i Hakikate Dâir Usûl Hakkında Nutuk*, Mahmud Bey Matbaası 1311.

eserleri birçok defa tercüme edilerek basılmıştır. Ayrıca Gelenbevîzade Ahmet Tevfik Efendi'nin tercümeyle başladığı³³ *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserini, Hasbî Süleyman Efendi *Terceme-i Tehâfütü'l-Felâsife* adı ile tamamlamış,³⁴ ancak tercüme yazma olarak kalmıştır.

Akkirmanî Muhammed b. Mustafa el-Kefevî, Ebherî'nin *Hidayetü'l-Hikme* adlı eserine Kadımîr Hüseyin el-Meybûdî'nin *Şerhu'l-Hidâyeti'l-Esirîyye* adı ile yaptığı şerhi *İklîlü't-Terâcim* adı ile Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu tercüme 1850'de *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme li Esîrüddîn el-Ebherî Tercümesi İklîlü't-Terâcim* adı ile basılmıştır.³⁵

İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi tercümeyle başlamış, beş faslı tercüme etmiş, onun eksik bıraktığı altıncı faslı da Cevdet Paşa tercüme etmiştir. Pîrîzâde'nin tercümesi 1858 ve 1859'da iki cilt halinde, Cevdet Paşa'nın tercümesi de 1861'de üçüncü cilt olarak yayınlanmıştır.³⁶

Abdurrahman Sami Paşa, İbn Sina'nın *Ruh* manzumesini tercüme ederek, 1862'de *Rumuzü'l-Hikem* adlı eserinin içinde Arapçası ile beraber yayınlamıştır.³⁷

Harputlu Hoca İshak Efendi, İbn Sina'nın *Şifâ* adlı eserinin İlahiyat bölümünü Türkçe'ye tercüme etmiş, ancak bu tercüme yazma olarak kalmıştır.³⁸

Abdülkerim Efendi, *İbn Sina'nın Terceme-i Hâli* adlı eserinde İbn Sina'nın hayatını talebesi Cüzcanî'den İbn Ebi Useybia'nın naklettiği şekliyle tercüme etmiş, eserlerine ilave yapmak suretiyle, 1862'de önce *Tasvîr-i Efkâr*'da yazı dizisi halinde,³⁹ sonra da aynı yıl içerisinde risale olarak yayınlamıştır.⁴⁰ Yine İbn Sina'nın aslı ele geçmemiş olan Salaman ve Absal hikâyesi ile Huneyn b. İshak tarafından Grekçe'den Arapça'ya tercüme edilen Salaman ve Absal hikâyesini tercüme ederek, *Kıssa-i Salaman ve Absal* adlı eserinin içinde 1881'de neşretmiştir.⁴¹

Süleyman Paşa, Akkirmani Muhammed b. Mustafa el-Kefevî'nin *Müntahab-ı İrade-i Cüzîyye Risalesi*'ni tercüme etmiş ve *İrade-i Cüzîyye Risalesi* adı ile 1868'de bastırmıştır.⁴²

Ali Suavî, İbn Miskeveyh tarafından Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edildiği tahmin edilen ve Eflatun'a nispet edilmekle birlikte apokrif olan

³³ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C.III, İstanbul 1342, s.34.

³⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, C.I, İstanbul 1333, s.289.

³⁵ Sâkıp Yıldız, "Akkirmanî", *D.İ.A.*, C.II, İstanbul 1989, s.270; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C.II, İstanbul 1997, s.121-122.

³⁶ Yusuf Halaçoğlu - M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *D.İ.A.*, C.VII, İstanbul 1993, s.448.

³⁷ Abdurrahman Sami Paşa, *Rumuz'ül-Hikem*, 1287, s.29-34.

³⁸ Enver Demirpolat, *Osmanlı-Türk Düşünürü Harputi Hoca İshak'ın Felsefi Görüşleri*, Basılmamış doktora tezi, Konya 2003, 53-54.

³⁹ *Tasvîr-i Efkâr*, 12 Muharrem 1279, nr. 4; 15 Muharrem 1279, nr. 5; 19 Muharrem 1279, nr.6; 23 Muharrem 1279, nr.7.

⁴⁰ Abdülkerim, *İbn Sina'nın Terceme-i Hali*, *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası 1279.

⁴¹ Abdülkerim, *Kıssa-i Salaman ve Absal*, Ceride-i Askeriye Matbaası 1299.

⁴² Fethi Tevetoğlu, *Süleyman Paşa*, Ankara 1988, s.92.

eseri, *Terceme-i Lugaz-ı Kâbis-i Eflatun* adı ile Türkçe'ye tercüme ederek, haşiyeler de ilave etmek suretiyle 1873'de yayınlamıştır.⁴³ Ali Suavî'nin diğer bir tercümesi de Saçaklızade Muhammed b. Ebûbekir el-Maraşî'nin *Tertib'ül-Ulûm* adlı eseridir. Ali Suavî Saçaklızade'nin bu eserini *Hulâsatu'l-Haber fi'l-İlm ve'l-Eser der Karn-ı Sâni Aşer* adı ile tercüme etmiştir.⁴⁴

Namık Kemal, Cürcanî'nin Adudüddin İcî'nin *Mevakıf* adlı eserine yazdığı *Şerh-i Mevakıf* tercümeyle başlamışsa da tamamlayamamıştır.⁴⁵

Giritli Sırrı Paşa, Taftazanî'nin Neseî'nin *Akâidü'n-Neseî* adlı eserine *Şerhü'l-Akâid* adı ile yaptığı şerhini tercüme ederek, 1875'de *Şerh-i Akaid Tercümesi* adı ile neşretmiştir.⁴⁶

Münif Paşa, İhvân-ı Safâ'nın *Resâil*'inden bir bölüm tercüme etmişse de bu tercüme yayınlamamıştır.⁴⁷

Ramazanzade Abdünnafi İffet Efendi, Gelenbevi İsmail Efendi'nin *Burhan-ı Gelenbevi* adlı eserini tercüme etmiş ve *Terceme-i Burhan-ı Gelenbevi* adı ile 1878 ve 1880'de basılmıştır. Abdünnafi İffet Efendi, Gelenbevi'nin *Risaletü'l-Adâb* adlı eserini de tercüme etmiş ve *Terceme-i Adâb-ı Gelenbevi* adı ile 1884'de neşretmiştir.⁴⁸

Maraşlı Mustafa Kamil, İbn Sina'nın *Ruh* manzumesini tercüme ve şerh ederek *İbn Sina* adlı risalesinin içinde 1891 yılında yayınlamıştır.⁴⁹

Değerlendirme ve Sonuç

19. yüzyılda, özellikle Tanzimat'tan sonra, Osmanlı devlet adamlarının Batı'nın ilim ve fennini memlekette yayma çabası bir kısım aydınların Batı'nın fikrî eserlerine de ilgi duymasına yol açmıştır. Bu ilgi, 19. yüzyılın ikinci yarısının hemen başından itibaren meyvelerini vermeye başlamış, Batılı filozofların eserleri tercüme edilerek fikirleri tartışılır hale gelmiştir.

Bu dönemde tercümelerin neredeyse tamamı Fransızca'dan yapılmıştır. Diğer Batı dillerinden tercüme ise ancak 19. yüzyılın sonunda başlamıştır. Bunda Osmanlı Devleti'nin Fransa ile olan siyasi münasebetlerinin çok eski olmasının etkisinin yanında, dönemin ilim ve siyaset dilinin Fransızca olmasının da büyük tesiri olmuştur. Ülkenin, Tanzimat'tan önce Batı'dan yapılan tercümelerin daha fazla olduğunu Tanzimat'la birlikte bu tercümelerin azaldığını, sadece askerlik ve matematik sahalarında devlet için zaruri bazı tercümelerin yapıldığını,

⁴³ Abdullah Uçman, "Ali Suavî", *D.İ.A.*, C.II, İstanbul 1989, s.448.

⁴⁴ Cevat İzgi, *a.g.e.*, C.I, s.82-83.

⁴⁵ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C.II, İstanbul 1969, s.1173.

⁴⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Akâidü'n-Neseî" *D.İ.A.*, C.II, İstanbul 1989, s.219.

⁴⁷ M. K. Özgül, *a.g.e.*, s.39.

⁴⁸ Şerafettin Gölcük-Metin Yurdagür, "Gelenbevi", *D.İ.A.*, C.XIII, İstanbul 1996, s.553-554.

⁴⁹ Mar'âşî Mustafa Kamil, *İbn Sina*, Dersaadet 1891.

felsefe ve edebiyat sahalalarında hiçbir tercüme teşebbüsünün olmadığını ileri sürer.⁵⁰ Halbuki yukarıda zikredilen eserlerden de anlaşılacağı üzere Tanzimat devrinde Batı'dan yapılan tercümelemin sınırı genişleyerek felsefi eserleri içine almıştır. Ayrıca bu dönemde birçok edebî eser de Türkçe'ye çevrilmiştir. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde edebî tercümelemlerde büyük bir artış meydana gelmiş, Batılı birçok natüralist ve realist yazarın eseri Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁵¹

Batı'dan tercüme edilen eserlerin neredeyse tamamının Aydınlanma Devri Fransız edip ve filozoflarından olması, 19. yüzyılda Osmanlı siyasetçi ve aydını üzerinde Fransız düşüncesinin ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Bu durum, Vonley'in 18. yüzyıl sonlarındaki "*Bizim ciddi eserlerimizin tercümelemleri Doğulular arasında elden ele dolaşmaya başlayacakları gündən itibaren, Doğu'da yepyeni bir değerler sistemi, âdetler kanunlar ve hükümette tam bir değişme meydana gelecektir*"⁵² tahminini doğrular niteliktedir. Öyle ki bu dönemde Batı'dan yapılan tercümelemler, Türk düşüncesinin daha sonraki dönemde yönünü de büyük ölçüde tayin ederek etkisini bugüne kadar sürdürmüştür.

Batı'da Aydınlanma Devri'ne kadar ilim dili Latince olduğu gibi, Osmanlı devrinde de 19. yüzyıla kadar Arapça idi. Bu sebeple Osmanlı devri Türk alimleri, ilmî ve felsefi eserleri genellikle Arapça olarak kaleme almışlar, Doğu'dan da bu sahalarda fazla tercümeleme ihtiyacı duymamışlardır. Bununla birlikte az da olsa Osmanlı'nın ilk döneminden itibaren bazı eserler Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tanzimat'tan sonra ise Doğu'dan tercümelemlerin sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. Ülken, bu artışın sebebinin şöyle izah eder: "*Bu devirde garb tekniğine karşı gösterilen mecburî alâkanın aksülâmeli olmak üzere, esasa ait mevzularda Şarka daha fazla dönülmüş ve daha çok tercümelemler yapılmaya başlanmıştır. Bunun için olacak ki Şarktan en çok tercüme yapılan ve en mühim eserlerin nakledildiği devir, garp tesirlerinin gittikçe kuvvetlendiği ve büyüdüğü bu on üçüncü asır (milâdi on dokuzuncu)'dır.*"⁵³

Muhittin Mahvî'nin 1873'de yayınladığı *Mâzbatat'ül-Fünûn* adlı eserinde ileri sürdüğü fikirler, Ülken'in iddialarını haklı çıkaracak mahiyettedir. Mahvî'ye göre; geri kalan Osmanlı cemiyetinin kurtuluşu, Avrupa nizam ve kanunlarını taklitle olamaz. Fransızca öğrenerek, o dildeki eserleri Osmanlıca'ya tercüme ederek millet terakki edemez. Bir milletin yükselmesi için kendi maarifine dayanması gerekir. Bunun için de ecdadının mevcut olan değerli eserlerini ele alıp onları işlemek icap eder.⁵⁴ Her ne

⁵⁰ H. Z. Ülken, *a.g.e.*, s.320; Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat*, C.II, İstanbul 1999, s.763.

⁵¹ Murtaza Korlaeçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1986, s.203-204; Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara 1988, s.109-110.

⁵² A. Übucini, *Türkiye 1850*, çev. Cemal Karaağaçlı, C.I, İstanbul trz., s.247.

⁵³ H. Z. Ülken, *a.g.e.*, s.320.

⁵⁴ Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967, s.13.

kadar Ülken'i haklı çıkaracak bu gibi düşünce ve tavırlar olsa da 19. yüzyılda Doğu'dan yapılan tercümeleleri sadece tepkiye bağlamanın eksik olacağı kanaatindeyiz. Tanzimat sonrası başlayan dilde sadeleşme çabalarının da bu dönemde Doğu'dan tercümelelerin artışında önemli katkısı olduğunu düşünüyoruz.

19. yüzyılda Doğu'dan yapılan felsefi tercümelelerin hemen tamamı Arapça'dan yapılmıştır. Tercüme edilen eserlerden en fazla rağbet gören İslam mütefekkirlerinin İbn Sina ve Gazali olduğu anlaşılmaktadır. Batı'dan yapılan tercümelelerde olduğu gibi, İslam dünyasından yapılan tercümeleler de bir sistem dâhilinde yapılmamıştır. Her mütercim ilgi duyduğu eseri Türkçe'ye aktarmaya çalışmıştır.

KAYNAKLAR

- Abdülkerim, *İbn Sina'nın Teceme-i Hali*, Tasvîr-i Efkâr Matbaası 1279.
- Abdülkerim, *Kıssa-i Salaman ve Absal*, Ceride-i Askeriye Matbaası 1299.
- Abdurrahman Sami Paşa, *Rumûz'ül-Hikem*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası 1287.
- Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1991.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40 *Te'imme*, haz. Cavid Baysun, Ankara 1991.
- Akgün, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara 1988.
- Budak, Ali, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydın Münif Paşa*, İstanbul 2004.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C.I-III, İstanbul 1333-1342.
- Demirpolat, Enver, *Osmanlı-Türk Düşünürü Harputi Hoca İshak'ın Felsefi Görüşleri*, Basılmamış doktora tezi, Konya 2003.
- Göçgün, Önder, *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri*, Ankara 1987.
- Gölcük, Şerafettin – Yurdagür, Metin, "Gelenbevi", *D.İ.A.*, C.XIII, İstanbul 1996, s.552-555.
- Gürel, Nazlı Rânâ, *İbrahim Edhem Pertev Paşa*, Ankara 2004.
- Halaçoğlu, Yusuf – Aydın, M. Akif, "Cevdet Paşa", *D.İ.A.*, C.VII, İstanbul 1993, s.443-450.
- İbrahim Edhem b. Mes'ud, *Hüsni İdâre-i Akıl ve Ulûmda Taharrî-i Hakikate Dâir Usûl Hakkında Nutuk*, Mahmud Bey Matbaası 1311.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Bilim Literatürü", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C.II, İstanbul 1999, s.363-444.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlılar ve Bilim*, İstanbul 2003.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, C.II, İstanbul 1969.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C.I-II, İstanbul 1997.
- Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, İstanbul 2004.

- Kayaoğlu, Taceddin, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul 1998.
- Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1986.
- Mar'aşî Mustafa Kamil, *İbn Sina*, Dersaadet 1307.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne – F. Unan – İ. Erdoğan, İstanbul 2002.
- Miftahü'l-Fünûn*, Takvîmhâne-i Âmire 1277.
- Olgun, İbrahim, "Namık Kemal Kuşağı ve I. Meşrutiyet", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Ankara 1983, s.1763-1770.
- Öner, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiyede İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967.
- Özgül, M. Kaya, *Münif Paşa*, Ankara 2005.
- Petrosyan, Yury Aşatoviç, "Türkiye'nin Toplumsal – Politik Fikirlerinin Tarihinde 1860-70 Yıllarındaki Türk Meşrutiyetçilerinin Rolü", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C.III, Ankara 1983, s.1777-1787.
- Serçe, Erkan, *İzmir'de Kitapçılık 1839-1928*, İzmir 1996.
- (Sevük), İsmail Habib, *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, C.II, İstanbul 1941.
- Sevük, İsmail Habib, *Tanzimat Devri Edebiyatı*, İstanbul trz.
- Şeşen, Ramazan, "İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.II, Cüz 3-4, İstanbul 1979, s.3-29.
- Tasvîr-i Efkâr*, 12 Muharrem 1279, nr.4; 15 Muharrem 1279, nr.5; 19 Muharrem 1279 nr.6; 23 Muharrem 1279, nr.7.
- Tevetoğlu, Fethi, *Süleyman Paşa*, Ankara 1988.
- Tuncer, Hüseyin, *Tanzimat Edebiyatı*, İzmir 1996.
- Uçman, Abdullah, "Ali Suavi", *D.İ.A.*, C.II, İstanbul 1989, s.445-448.
- Ubucini, A., *Türkiye 1850*, çev. Cemal Karaağaçlı, C.I, İstanbul trz.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat*, C.II, İstanbul 1999, s.757-775.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Akâidü'n-Nesefî", *D.İ.A.*, C.II, İstanbul 1989, s.217-219.
- Yıldız, Sâkıp, "Akkirmâni", *D.İ.A.*, C.II, İstanbul 1989, s.270.